ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.519
YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal
July-Aug-Sept 2024
Vol. 13 No. 3

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यामधील संघर्ष, आक्रोश आणि सामाजिक वास्तव

डॉ. गौतम बनसोडे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे ०६

Corresponding Author: *डॉ. गौतम बनसोडे*

DOI - 10.5281/zenodo.21863093

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यात अण्णाभाऊ साठे हे एक असे नाव आहे जे केवळ लेखक म्हणूनच नव्हे, तर समाजसुधारक, लोकशाहीर आणि कष्टकऱ्यांचा आवाज म्हणून ओळखले जाते. त्यांचे पूर्ण नाव तुकाराम भाऊराव साठे. त्यांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव या गावी एका अत्यंत गरीब मातंग कुटुंबात झाला. त्यांचे आयुष्य संघर्षाने भरलेले होते. गरिबी, अस्पृश्यता, उपेक्षा आणि शोषण यांचे भयंकर अनुभव त्यांना बालपणापासूनच आले. पण याच अनुभवांमधून त्यांनी लेखणी हाती घेतली आणि समाजातील तळागाळातील लोकांचे दुःख, वेदना आणि लढा साहित्यातून मांडला. अण्णाभाऊंच्या साहित्यात तीन मुख्य गोष्टी दिसतात – संघर्ष, आक्रोश आणि सामाजिक वास्तव. संघर्ष म्हणजे अन्याय, शोषण आणि विषमतेविरुद्धची लढाई. आक्रोश म्हणजे या अन्यायाविरुद्धचा तीव्र आवाज आणि वेदना. सामाजिक वास्तव म्हणजे समाजातील खरे चित्र – जातीभेद, गरिबी, कामगारांचे शोषण, स्त्रियांची अवस्था आणि ग्रामीण-शहरी जीवन. त्यांचे साहित्य हे केवळ कथा किंवा कादंबरी नाही. ते समाजाचे आरसा आहे. त्यांनी दलित, कामगार, शेतकरी आणि उपेक्षित स्त्रियांच्या जीवनाला साहित्यात मध्यवर्ती स्थान दिले. प्रस्तुत शोधनिबंध अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील या तीन घटकांचा सविस्तर अभ्यास करतो. सोप्या आणि सुलभ मराठीत लिहिलेला हा लेख त्यांच्या जीवनानुभवांपासून सुरुवात करून त्यांच्या प्रमुख कृतींपर्यंत जाते. त्यांच्या लेखनातून कसा संघर्ष दिसतो, कसा आक्रोश व्यक्त होतो आणि कसे सामाजिक वास्तव उघड होते, हे समजून घेणे हा उद्देश आहे. अण्णाभाऊंचे साहित्य आजही प्रासंगिक आहे कारण जातीभेद, आर्थिक विषमता आणि शोषण अजूनही समाजात आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवनपरिचय आणि संघर्षमय पार्श्वभूमी:

अण्णाभाऊंचा जन्म मातंग समाजात झाला. त्याकाळी हा समाज अस्पृश्य समजला जात असे. गावात त्यांना अनेक अपमान सहन करावे लागले. शाळेत जातीमुळे अपमान झाल्यामुळे

त्यांनी शिक्षण सोडले. पण ते स्वशिक्षित होते. वाचन, अनुभव आणि विचार यांमधून त्यांनी ज्ञान मिळवले. त्यांचे कुटुंब अत्यंत गरीब होते. उपासमार, कर्ज आणि शोषण यांमुळे त्यांना गाव सोडावे लागले. ते पायी मुंबईला गेले. हा प्रवास सहा महिन्यांचा होता. वाटेत अनेक कष्ट सहन केले. मुंबईत घाटकोपरच्या झोपडपट्टीत राहिले. गिरणी कामगार, रिक्षावाले, तमाशा कलाकार आणि दलित समुदायांच्या जवळ राहून त्यांनी त्यांचे जीवन जवळून पाहिले. ही अनुभवे त्यांच्या साहित्याची पायाभरणी ठरली. अण्णाभाऊ कम्युनिस्ट चळवळीशी जोडले गेले. मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. त्याचबरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचाही प्रभाव होता. त्यांनी वर्गसंघर्ष आणि जातीय विषमता या दोन्ही गोष्टींवर लक्ष दिले. १९४४ मध्ये त्यांनी शाहीर अमर शेख आणि गव्हाणकर यांच्या मदतीने ‘लाल बावटा कलापथक’ स्थापन केले. या पथकाने पोवाडे, लोकनाट्ये आणि गाण्यांद्वारे सामाजिक जागृती केली. सरकारने या पथकाला बंदी घातली, पण ते थांबले नाहीत. त्यांचे आयुष्य जेल, उपेक्षा आणि आर्थिक अडचणींनी भरलेले होते. पण त्यांनी लेखन सुरूच ठेवले. १८ जुलै १९६९ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या आयुष्यातच त्यांचे साहित्य रशियासारख्या देशांत पोहोचले. त्यांना ‘लोकशाहीर’ म्हटले जाते कारण त्यांनी लोककला आणि साहित्याद्वारे जनतेला जागृत केले. या जीवनानुभवांमुळेच त्यांच्या साहित्यात संघर्ष, आक्रोश आणि वास्तव इतके सजीव दिसते. ते स्वतः शोषितांच्या वर्गातून आले होते. म्हणून त्यांचे लेखन ‘आतून’ आलेले आहे. ते बाहेरून पाहून लिहिणारे लेखक नव्हते.

अण्णाभाऊंचे साहित्यिक योगदान:

अण्णाभाऊंनी विविध साहित्यप्रकारांत लेखन केले. त्यांनी सुमारे ३५ कादंबऱ्या, १५-२१ कथासंग्रह, अनेक पोवाडे, लोकनाट्ये, लावण्या, पटकथा आणि प्रवासवर्णन लिहिले. त्यांचे साहित्य २७ पेक्षा जास्त परदेशी भाषांत भाषांतरित झाले आहे. प्रमुख कादंबऱ्यांमध्ये ‘फकिरा’ (१९५९) सर्वात प्रसिद्ध आहे. तिला महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट कादंबरी पुरस्कार मिळाला. इतर कादंबऱ्या – वैजयंता, चिखलातील कमळ, माकडीचा माळ, रानगंगा, वारणेचा वाघ, आवडी, रूपा, पाझर इत्यादी. कथासंग्रहांमध्ये खुळंवाडी, बरबाद्या कंजारी, गजाआड, कृष्णाकाठच्या कथा, फरारी इत्यादी. पोवाड्यांमध्ये स्तालिनग्राडचा पोवाडा, महाराष्ट्राचा पोवाडा, जग बदल घालुनी घाव हे प्रसिद्ध. लोकनाट्यांमध्ये अकलेची गोष्ट, शेटजींचे इलेक्शन, देशभक्त घोटाळे यांसारखी नाट्ये आहेत. त्यांचे साहित्य वास्तववादी आहे. ते कल्पनाशक्तीपेक्षा अनुभवाला महत्त्व देतात. ते म्हणत “मी पक्षी नाही की कल्पनेच्या पंखांवर उडू. मी बेडूक आहे, जमिनीला चिकटून राहतो.” त्यांच्या पात्रे खऱ्या जीवनातून घेतलेली आहेत. दलित, कामगार, तमाशा कलाकार, चोर, बंडखोर आणि गरीब स्त्रिया त्यांच्या साहित्याचे नायक-नायिका आहेत.

प्रमुख कृतींचे विस्तृत विश्लेषण:

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात संघर्ष, आक्रोश आणि सामाजिक वास्तव हे तीन सूत्रे प्रत्येक कृतीत वेगवेगळ्या रूपात दिसतात. खालील त्यांच्या प्रमुख कृतींचे सोप्या भाषेत विश्लेषण दिले आहे. प्रत्येक कृतीत कसा संघर्ष दिसतो, कसा आक्रोश व्यक्त होतो आणि कसे सामाजिक वास्तव उघड होते, हे स्पष्ट केले आहे.

१. फकिरा:

ही अण्णाभाऊंची सर्वात प्रसिद्ध कादंबरी आहे. महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट कादंबरी पुरस्कार मिळालेली ही कृती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अर्पण केली आहे. फकिरा हा मातंग समाजातील तरुण नायक आहे. ब्रिटिश काळातील भीषण दुष्काळात तो सरकारी खजिना आणि धान्य लुटून गोरगरिबांना वाटतो. गावातील जमीनदार, पाटील आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या शोषणाविरुद्ध तो बंड करतो. या कादंबरीत जातीय संघर्ष आणि वर्गीय संघर्ष दोन्ही आहेत. मातंग आणि महार समाजातील एकतेचा संदेश दिला आहे. फकिरा शांत, स्नेही पण अन्यायासमोर कणखर आहे. तो मानवी हक्क आणि न्यायासाठी लढतो. शेवटी तो फाशीला जातो, पण त्याचा लढा प्रेरणादायी ठरतो. आक्रोश इथे वैयक्तिक नसून सामूहिक आहे – उपासमार, अपमान आणि शोषणाविरुद्धचा. सामाजिक वास्तव म्हणजे अस्पृश्यता, दुष्काळ, सावकारी आणि ब्रिटिश सत्ता. ही कादंबरी दलित साहित्याची पायाभरणी मानली जाते.

२. वैजयंता:

ही कादंबरी तमाशा कलाकार स्त्रियांच्या जीवनावर आधारित आहे. वैजयंता ही नायिका एकदा आईच्या हट्टापायी तमाशात नाचते, पण तिचे संपूर्ण जीवन तमाशा बनते. गजाबाईसारखी वृद्ध कलाकार स्त्री वृद्ध झाल्यावर अपमानित होते. स्त्रियांचे शारीरिक, आर्थिक, भावनिक आणि सामाजिक शोषण इथे स्पष्ट दिसते. संघर्ष इथे स्त्री-पुरुष संबंधांतील आणि आर्थिक आहे. आक्रोश स्त्रियांच्या वेदना, वासनेच्या आगीत होरपळणे आणि लाचारीतून व्यक्त होतो. सामाजिक वास्तव म्हणजे तमाशातील स्त्रियांची दयनीय अवस्था, पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि गरिबीमुळे कलाक्षेत्रात येणे. अण्णाभाऊंनी इथे स्त्रीवादी दृष्टिकोन मजबूतपणे मांडला आहे. या कादंबरीवर 'वैजयंता' नावाचा चित्रपटही निघाला.

३. चिखलातील कमळ:

ही कादंबरी मुरळी (देवदासी) प्रथेवर आधारित आहे. सीता ही मुरळीची मुलगी. तिच्या आईने तिचे खंडोबासोबत लग्न लावले होते. सीता या प्रथेला प्रश्न करते – "ज्या देवाचे आईशी लग्न झाले, त्याच देवाचे मुलीशी कसे होईल?" ती बळी या तरुणावर प्रेम करते आणि प्रथा मोडून लग्न करते. संघर्ष इथे धार्मिक प्रथा, अंधश्रद्धा आणि स्त्री स्वातंत्र्याचा आहे. आक्रोश प्रथेविरुद्ध आणि स्त्री अस्तित्वासाठी आहे. सामाजिक वास्तव म्हणजे देवदासी प्रथा, स्त्रियांचे शोषण आणि ग्रामीण समाजातील रूढी. ही कादंबरी स्त्री विद्रोहाचे उत्तम

उदाहरण आहे. यावर ‘मुरली मल्हारीरायाची’ चित्रपट निघाला.

४. माकडीचा माळ:

ही कादंबरी भटक्या जमातींच्या जीवनाचे चित्रण करते. कलगाव गावात पावसाळ्यात येणाऱ्या डोम, डावरी, सापगूडी, मकाडवाले, फसेपारधी, नंदीवाले यांसारख्या भटक्या जमातींचे जीवन इथे आहे. त्यांचे जगणे, प्रेम, संघर्ष आणि शोषण दाखवले आहे. संघर्ष इथे भटक्या जीवनशैली, जातीय उपेक्षा आणि आर्थिक अस्तित्वाचा आहे. आक्रोश उपेक्षा आणि अस्थिर जीवनातून येतो. सामाजिक वास्तव म्हणजे भटक्या जमातींची दयनीय अवस्था, समाजाने त्यांना दिलेली उपेक्षा आणि त्यांच्यातील जिद्द. अण्णाभाऊंनी इथे मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोनही दाखवला आहे. यावर ‘डोंगरची मैना’ चित्रपट निघाला.

५. वारणेचा वाघ:

ही कादंबरी सत्तू भोसले या खऱ्या व्यक्तिरेखेवर आधारित आहे. सत्तू हा वारणा खोऱ्यातील शूर तरुण. ब्रिटिश सैन्यात नेमबाज असताना तो नंतर बंडखोर बनतो. अन्यायाविरुद्ध लढतो, गोरगरिबांचा रक्षक बनतो. बहिणीच्या रक्षणासाठी आणि गावातील जुलूमाविरुद्ध तो लढतो. संघर्ष इथे ब्रिटिश सत्ता, स्थानिक जमीनदार आणि वैयक्तिक न्यायाचा आहे. आक्रोश अन्यायाविरुद्ध आणि स्वाभिमानासाठी आहे. सामाजिक वास्तव म्हणजे वारणा खोऱ्यातील ग्रामीण जीवन, ब्रिटिश काळातील शोषण आणि बंडखोरी. ही कादंबरी वीरगाथा आहे. यावर ‘वारणेचा वाघ’ चित्रपट निघाला.

६. आवडी:

ही कादंबरी स्त्री नायिकेच्या संघर्षावर आधारित आहे. आवडी ही नायिका सामाजिक बंधनांविरुद्ध लढते. प्रेम, कुटुंब आणि समाजातील दबाव यांचा संघर्ष इथे आहे. यावर ‘टिळा लावते मी रक्ताचा’ चित्रपट निघाला. संघर्ष स्त्री स्वातंत्र्य आणि सामाजिक रूढींचा आहे. आक्रोश स्त्रीच्या अस्तित्वासाठी आणि आत्मसन्मानासाठी आहे. सामाजिक वास्तव म्हणजे स्त्री-पुरुष असमानता आणि ग्रामीण-शहरी जीवन.

७. रानगंगा:

ही कादंबरी ग्रामीण जीवनातील संघर्ष दाखवते. शेतकरी, शेतमजूर आणि दलित समाजाचे जीवन इथे केंद्रस्थानी आहे. आर्थिक शोषण, जमीनदारी आणि जातीय भेदभाव यांचा संघर्ष आहे. आक्रोश उपासमार आणि अन्यायातून येतो. सामाजिक वास्तव म्हणजे खेड्यातील दारिद्र्य आणि शोषण.

८. रूपा:

ही कादंबरी स्त्री जीवनावर आधारित आहे. रूपा ही नायिका सामाजिक दबाव आणि वैयक्तिक आकांक्षांमध्ये अडकते. संघर्ष स्त्रीच्या स्वप्नांविरुद्ध समाजाच्या अपेक्षा यांचा आहे. आक्रोश स्त्रीच्या वेदना आणि आकांक्षांतून व्यक्त होतो. सामाजिक वास्तव स्त्री दास्यत्व आणि पुरुषप्रधान व्यवस्था दाखवते.

९. पाझर:

ही कादंबरी सामाजिक परिवर्तनाच्या आकांक्षेवर आधारित आहे. पात्रे अन्यायाविरुद्ध लढतात. संघर्ष वर्गीय आणि जातीय आहे. आक्रोश जागृतीसाठी आहे. सामाजिक वास्तव म्हणजे स्वातंत्र्यानंतरही कायम असलेली विषमता.

१०. खुळंवाडी:

हा अण्णाभाऊंचा पहिला कथासंग्रह आहे. 'विष्णुपंत कुलकर्णी' या कथेत ब्राह्मण पात्र दलितांना दुष्काळात मदत करण्यासाठी धान्य लुटण्याचा सल्ला देते. इतर कथांमध्ये दलित जीवन, अपमान आणि संघर्ष आहे.

प्रत्येक कथेत वैयक्तिक आणि सामूहिक संघर्ष आहे. आक्रोश अपमान आणि भूकेतून येतो. सामाजिक वास्तव म्हणजे गावातील जातीय व्यवस्था आणि १९१८ सारख्या दुष्काळातील हाल.

११. बरबाद्या कंजारी:

या संग्रहातील मुख्य कथेत बरबाद्या कंजारी समाजातील प्रथेनुसार मुलगी विकतो. निल्ली ही मुलगी प्रथा मोडून पळून जाते. इतर कथांमध्ये – स्मशानातील सोनं, सुलतान, भोमक्या, सापळा – दलित आणि भटक्या जीवनाचे चित्रण आहे. संघर्ष प्रथा, गरिबी आणि स्वातंत्र्याचा आहे. आक्रोश स्त्री आणि दलित अस्तित्वासाठी आहे. सामाजिक वास्तव म्हणजे कंजारी समाजातील रूढी, विक्री प्रथा आणि शोषण. या कथा अनेक भाषांत भाषांतरित झाल्या.

स्तालिनग्राडचा पोवाडा आणि इतर पोवाडे/लोकनाट्ये:

'स्तालिनग्राडचा पोवाडा' (१९४३) हा दुसऱ्या महायुद्धातील संघर्षाचे चित्रण करतो. 'जग बदल घालुनी घाव' हे गीत आंबेडकरांच्या विचारांना जोडलेले आहे. लोकनाट्यांमध्ये – अकलेची गोष्ट, शेटजींचे इलेक्शन, देशभक्त घोटाळे राजकारण, शोषण आणि जागृती आहे. संघर्ष जागतिक आणि स्थानिक आहे. आक्रोश फॅसिझम, भांडवलदारी आणि जातीय विषमतेविरुद्ध आहे. सामाजिक वास्तव म्हणजे कामगार जीवन, निवडणूक राजकारण आणि सामूहिक लढा.

१. माझी मैना गावावर राहिली:

अण्णाभाऊ साठे यांची 'माझी मैना गावावर राहिली' ही छक्कड (लावणी) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील एक अजरामर रचना आहे. ही केवळ प्रेमगीते नाही, तर राजकीय आणि सामाजिक आक्रोशाचे शक्तिशाली माध्यम आहे. शाहीर अमर शेख आणि गव्हाणकर यांच्यासोबत गाजलेली ही छक्कड आजही महाराष्ट्राच्या जनमानसात जिवंत आहे. 'माझी मैना' ही अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील संघर्ष, आक्रोश आणि सामाजिक वास्तवाचे उत्तम उदाहरण आहे. ती प्रेमाच्या रूपकातून राजकीय वेदना व्यक्त करते. आजही महाराष्ट्र दिन आणि चळवळीच्या स्मरणार्थ ही छक्कड गाजली जाते. अण्णाभाऊंनी लोककला आणि साहित्याद्वारे जनतेला एकत्र आणण्याचे काम केले, हे या रचनेतून स्पष्ट होते.

या सर्व प्रमुख कृतींमधून अण्णाभाऊंनी एक गोष्ट स्पष्ट केली आहे – संघर्ष हा मानवी जीवनाचा भाग आहे, आक्रोश जागृतीसाठी आवश्यक आहे आणि सामाजिक वास्तव बदलण्यासाठी साहित्य हे शक्तिशाली शस्त्र आहे. त्यांचे पात्रे केवळ बळी नाहीत, तर लढणारे योद्धे आहेत. हे विश्लेषण त्यांच्या साहित्यातील मुख्य पैलू अधिक स्पष्ट करते.

साहित्यातील संघर्षाचे चित्रण:

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात संघर्ष हा मुख्य आणि स्थायीभाव आहे. त्यांचे स्वतःचे आयुष्य संघर्षाने भरलेले होते गरिबी, अस्पृश्यता, उपेक्षा, स्थलांतर आणि शोषण. म्हणूनच त्यांच्या कथा, कादंबऱ्या, पोवाडे आणि लोकनाट्यांमध्ये संघर्ष सजीव, खरीखुरा आणि प्रभावी दिसतो. हा संघर्ष केवळ वैयक्तिक नाही. तो जातीय, वर्गीय, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि स्त्री-पुरुष संबंधांतील आहे. अण्णाभाऊंनी संघर्षाला केवळ दुःख किंवा वेदना म्हटले नाही. त्याला मानवी प्रतिष्ठेचा, आत्मसन्मानाचा आणि परिवर्तनाचा मार्ग बनवले. श्रमिकांच्या जगण्याला सौंदर्य दिले आणि उपेक्षितांच्या अनुभवाला इतिहासाचे स्थान दिले.

जातीय संघर्ष हा त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. मातंग, महार आणि इतर दलित समाजांवरील अत्याचार, अपमान आणि शोषण त्यांनी निर्भयताने दाखवले. ‘फकिरा’ कादंबरी हे या संघर्षाचे उत्तम उदाहरण आहे. फकिरा हा मातंग समाजातील तरुण. ब्रिटिश काळातील भीषण दुष्काळात तो सरकारी खजिना आणि धान्य लुटून गोरगरिबांना वाटतो. गावातील जमीनदार, पाटील आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या अन्यायाविरुद्ध तो बंड करतो. तो शांत, स्नेही पण अन्यायासमोर कणखर आहे. मानवी हक्क आणि न्यायासाठी तो लढतो. कादंबरीत मातंग आणि महार समाजातील एकतेचा संदेश आहे. अण्णाभाऊंनी जातिव्यवस्थेला केवळ सामाजिक किंवा सांस्कृतिक विभागणी न मानता श्रमिकांना कायमस्वरूपी अधीन ठेवणारी सांस्कृतिक आणि राजकीय यंत्रणा म्हटले. इतर कथांमध्ये विहिरीपासून दूर ठेवणे, सणांमध्ये प्रवेश नाकारणे, जातीय अपमान, जमिनीवरून हक्क हिरावून घेणे यांसारख्या गोष्टी आहेत. ‘खुळंवाडी’ कथासंग्रहातील कथांमध्ये दलितांचे हाल आणि त्यांच्याविरुद्धचा लढा दिसतो.

वर्गीय आणि आर्थिक संघर्षही त्यांच्या लेखनात ठळकपणे दिसतो. गिरणी कामगार, शेतकरी, असंघटित मजूर, स्थलांतरित कामगार आणि भटक्या जमातींचे शोषण त्यांनी दाखवले. मुंबईतील झोपडपट्ट्यांतील जीवन, बेकारी, उपासमार, सावकारी पाश, जमीनदारी आणि भांडवलदारी यांचे वास्तव आहे. पोवाड्यांमध्ये गिरणी कामगारांचा लढा आहे. लोकनाट्यांमध्ये निवडणूक राजकारणाचा उपहास आणि शोषणाविरुद्ध आवाज आहे. ‘आहे रे’ वर्ग आणि ‘नाही रे’ वर्ग यांचा संघर्ष त्यांच्या अनेक कृतींत दिसतो. अण्णाभाऊंनी श्रम हा केवळ अर्थकारणाचा विषय न मानता मानवी प्रतिष्ठेचा प्रश्न मानला. कामगारांच्या हातांवर जग टिकले आहे, हे त्यांनी वारंवार सांगितले.

स्त्रियांचा संघर्ष ही महत्त्वाचा भाग आहे. तमाशा कलाकार स्त्रिया, देवदासी (मुरळी) प्रथेतील स्त्रिया, गरीब शेतकरी स्त्रिया आणि शहरी कामगार स्त्रिया यांच्या वेदना, शोषण आणि जिद्द त्यांनी मांडली. 'वैजयंता' कादंबरीत तमाशातील स्त्रियांचे शारीरिक, आर्थिक, भावनिक आणि सामाजिक शोषण स्पष्ट आहे. वृद्ध झाल्यावर अपमानित होणे, पुरुषांच्या वासनेचा बळी होणे – हे वास्तव आहे. 'चिखलातील कमळ' मध्ये मुरळी प्रथेला प्रश्न करणारी सीता प्रथा मोडून प्रेमविवाह करते. अण्णाभाऊंच्या नायिका दुर्दम्य आणि साहसी आहेत. त्या हार मानत नाहीत. पुरुषप्रधान व्यवस्था, अंधश्रद्धा आणि आर्थिक परावलंबन याविरुद्ध त्या लढतात.

राजकीय आणि सामाजिक संघर्षही त्यांच्या साहित्यात आहे. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील 'माझी मैना गावावर राहिली' ही छक्कड सीमाप्रश्नाच्या वेदनेतून जन्मली. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध, स्वातंत्र्यानंतरही कायम असलेल्या विषमतेविरुद्ध आणि फॅसिझमविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. 'स्तालिनग्राडचा पोवाडा' जागतिक संघर्षाचे चित्रण करतो. लोकनाट्यांमध्ये राजकीय घोटाळे आणि शोषणाविरुद्ध जागृती आहे.

अण्णाभाऊंच्या पात्रांमध्ये जीवनेच्छा प्रचंड आहे. ते हार मानत नाहीत. जिद्द, आत्मसन्मान आणि लढाऊ बाणा दिसतो. संघर्ष हा त्यांच्या जीवनाचा स्थायीभाव आहे. अण्णाभाऊंनी संघर्षाला केवळ नकारात्मक दुःख म्हटले नाही. त्याला परिवर्तनाचे माध्यम बनवले. त्यांच्या साहित्यात संघर्ष हा आशावादी आहे. तो सांगतो की अन्यायाविरुद्ध लढा सुरू ठेवा, एकत्र या आणि व्यवस्था बदला. सत्य आणि असत्य या प्रवृत्तीचा संघर्ष त्यांच्या लेखनात दिसतो. जातीय संघर्ष नव्हे, तर मानवी मूल्यांचा संघर्ष.

आजही जातीभेद, आर्थिक विषमता, कामगार शोषण, स्त्री समस्या आणि सीमाप्रश्न कायम आहेत. त्यामुळे अण्णाभाऊंचे संघर्षाचे चित्रण प्रासंगिक आहे. ते आपल्याला सांगते की तळागाळातील माणूस गुलाम नाही. तो जगाचा निर्माता आहे. संघर्ष सुरू ठेवा, आक्रोश करून जागृती करा आणि वास्तव बदला. अण्णाभाऊंच्या साहित्यात संघर्ष हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे आणि तो परिवर्तनाचा मार्ग आहे.

साहित्यातील आक्रोश:

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात आक्रोश हा संघर्षाइतकाच महत्त्वाचा घटक आहे. आक्रोश म्हणजे वेदना, राग, असहायता आणि अन्यायाविरुद्धचा तीव्र आवाज. पण अण्णाभाऊंचा आक्रोश केवळ रडणे किंवा उग्र ओरडणे नाही. तो सकारात्मक, जागृती करणारा आणि परिवर्तनासाठी उद्युक्त करणारा आहे. त्यांनी दुःखाला पाठीशी घेऊन शब्दरूपी तलवार वर्गसंघर्षावर आणि जातीय अन्यायावर चालवली. त्यांचा आक्रोश उग्र झाला नाही. उलट तो आशावादी आणि क्रांतिकारी बनला.

अण्णाभाऊ स्वतः उपेक्षित, गरीब आणि दलित समाजातून आले होते. त्यांनी बालपणापासून

अपमान, उपासमार, स्थलांतर आणि शोषण अनुभवले. मुंबईतील झोपडपट्ट्यांतील जीवन, गिरणी कामगारांचे हाल आणि तमाशा कलाकारांचे दुःख त्यांनी जवळून पाहिले. या अनुभवांमधून त्यांचा आक्रोश जन्मला. पण त्यांनी तो वैयक्तिक राग म्हणून मांडला नाही. तो सामूहिक वेदना आणि सामाजिक जागृतीचा आवाज बनवला.

पोवाडे आणि गीतांमधील आक्रोश सर्वात तीव्र आहे. 'जग बदल घालुनी घाव, सांगून गेले मला भीमराव' हे गीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांना जोडलेले आहे. ते जग बदलण्यासाठी संघर्ष करण्याचे आवाहन करते. 'माझी मैना गावावर राहिली' ही छक्कड संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील वेदनेतून जन्मली. बेळगाव-कारवार सीमाभाग महाराष्ट्रात न आल्याची सल आणि आंदोलनात सांडलेले रक्त यातून आक्रोश व्यक्त होतो. मैना ही प्रियतमा आणि महाराष्ट्राची अस्मिता दोन्ही आहे. विरहातून राजकीय आक्रोश जन्मला. 'स्तालिनग्राडचा पोवाडा' जागतिक युद्धातील संघर्ष आणि फॅसिझमविरुद्धचा आवाज आहे. स्वातंत्र्यानंतरही "ही आझादी झूठी आहे, माझ्या देशाची जनता भुकी आहे" असा आक्रोश त्यांनी उठवला. राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले, पण सामाजिक आणि आर्थिक समानता नाही, हे त्यांनी ठामपणे सांगितले.

कथा-कादंबऱ्यांमधील आक्रोश अधिक सूक्ष्म पण प्रभावी आहे. 'फकिरा' कादंबरीत फकिरा अन्यायाविरुद्ध बंड करतो. त्याचा आक्रोश वैयक्तिक नसून सामूहिक आहे – उपासमार, जातीय अपमान आणि शोषणाविरुद्ध. तो धान्य लुटून गरिबांना वाटतो, तेव्हा तो केवळ चोर नाही. तो न्यायाचा आवाज आहे. 'वैजयंता' मध्ये तमाशा कलाकार स्त्रियांच्या वेदना, अपमान आणि शोषणाचा आक्रोश आहे. वृद्ध झाल्यावर अपमानित होणे, पुरुषांच्या वासनेचा बळी होणे – यातून स्त्री आक्रोश व्यक्त होतो. 'चिखलातील कमळ' मध्ये मुरळी प्रथेला प्रश्न करणारी सीता प्रथेविरुद्ध आक्रोश करते. "ज्या देवाचे आईशी लग्न झाले, त्याच देवाचे मुलीशी कसे?" हा प्रश्न आक्रोशाचा आहे. 'बरबाद्या कंजारी' आणि इतर कथांमध्ये दलित आणि भटक्या स्त्रियांच्या वेदना आहेत. प्रथा मोडून पळून जाणे हा आक्रोश आहे.

लोकनाट्यांमधील आक्रोश थेट आणि व्यंगात्मक आहे. 'शेटजींचे इलेक्शन', 'अकलेची गोष्ट', 'देशभक्त घोटाळे' यांसारख्या नाट्यांमध्ये राजकीय घोटाळे, शोषण आणि दांभिकपणाचा उपहास आहे. आक्रोश इथे हास्याच्या रूपात येतो, पण तो जागृती करतो. निवडणूक राजकारण, भांडवलदारी आणि जातीय भेदभाव याविरुद्ध आवाज आहे.

अण्णाभाऊंचा आक्रोश कलात्मक आहे. तो प्रचारकी नाही. दुःखाची किनार आणि शोषणाची झालर असते, पण त्यातून लढ्याचा लाल बावटा उभा राहतो. ते म्हणत – "तू गुलाम नाहीस, तू वास्तव जगाचा निर्माता आहेस." हा आक्रोश आत्मविश्वास देणारा आहे. तो तळागाळातील माणसाला जागे करतो. आक्रोश हा

केवळ वेदना व्यक्त करण्यासाठी नाही. तो संघर्ष सुरू ठेवण्यासाठी आणि व्यवस्था बदलण्यासाठी आहे.

आजही जातीभेद, आर्थिक विषमता, कामगार शोषण, स्त्री हिंसा आणि सीमाप्रश्न कायम आहेत. त्यामुळे अण्णाभाऊंचा आक्रोश प्रासंगिक आहे. तो आपल्याला सांगतो की अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवा, एकत्र या आणि लढा सुरू ठेवा. अण्णाभाऊंनी आक्रोशाला कलात्मक रूप दिले आणि त्याला सामाजिक परिवर्तनाचे शस्त्र बनवले. त्यांच्या साहित्यात आक्रोश हा निराशेचा नसून आशेचा आणि क्रांतीचा आहे.

सामाजिक वास्तवाचे चित्रण:

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात सामाजिक वास्तव हे केवळ पार्श्वभूमी नाही. ते साहित्याचे मुख्य सूत्र आणि आत्मा आहे. त्यांचे साहित्य हे समाजाचे आरसा आहे. ते कल्पनाशक्तीपेक्षा अनुभवाला महत्त्व देतात. ते म्हणत – "मी पक्षी नाही की कल्पनेच्या पंखांवर उडू. मी बेडूक आहे, जमिनीला चिकटून राहतो." त्यांनी स्वतः अनुभवलेले जीवन, पाहिलेले हाल आणि जवळून पाहिलेले शोषण साहित्यातून मांडले. म्हणूनच त्यांचे लेखन सामाजिक वास्तवाचे दस्तऐवज ठरते.

ग्रामीण सामाजिक वास्तव त्यांच्या साहित्यात ठळक आहे. वाटेगाव, वारणा खोरे आणि परिसरातील जीवन त्यांनी सजीव चित्रित केले. दुष्काळ, रोगराई, जमीनदारी, सावकारी, अस्पृश्यता आणि जातीय भेदभाव हे ग्रामीण वास्तवाचे मुख्य भाग आहेत. 'फकिरा' कादंबरीत ब्रिटिश काळातील भीषण दुष्काळ, सरकारी धान्य लुटणे आणि गरिबांना वाटणे हे वास्तव आहे. गावातील पाटील, जमीनदार आणि उच्च जातींचे शोषण स्पष्ट दिसते. विहिरीपासून दूर ठेवणे, सणांमध्ये प्रवेश नाकारणे, जमिनीवरून हक्क हिरावून घेणे यांसारख्या गोष्टी आहेत. 'खुळंवाडी' कथासंग्रहातील कथांमध्ये १९१८ सारख्या दुष्काळातील दलितांचे हाल दाखवले आहेत. भटक्या जमातींचे जीवन 'माकडीचा माळ' कादंबरीत आहे. डोम, सापगूडी, फसेपारधी यांसारख्या जमातींचे अस्थिर जीवन, उपेक्षा आणि जिद्द इथे आहे.

शहरी सामाजिक वास्तव ही त्यांच्या लेखनात महत्त्वाचे आहे. मुंबईतील झोपडपट्ट्या, गिरण्या, कामगार वस्त्या आणि स्थलांतरित मजुरांचे जीवन त्यांनी जवळून पाहिले. औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झालेली आर्थिक-सामाजिक विषमता, बेकारी, उपासमार आणि शोषण इथे आहे. गिरणी कामगारांचे हाल, तमाशा कलाकारांचे जीवन आणि झोपडपट्ट्यांतील दैन्य त्यांनी दाखवले. 'वैजयंता' कादंबरीत तमाशातील स्त्रियांचे शारीरिक, आर्थिक आणि भावनिक शोषण हे शहरी वास्तवाचे भाग आहे. लोकनाट्यांमध्ये निवडणूक राजकारण, घोटाळे आणि भांडवलदारीचे चित्रण आहे.

जातीय आणि वर्गीय वास्तव अण्णाभाऊंच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. जातिव्यवस्था ही केवळ सामाजिक विभागणी नाही, तर श्रमिकांना कायम अधीन ठेवणारी यंत्रणा आहे,

हे त्यांनी दाखवले. दलित, मातंग, महार आणि इतर उपेक्षित समाजांचे जीवन केंद्रस्थानी आहे. 'आहे रे' वर्ग आणि 'नाही रे' वर्ग यांचा संघर्ष स्पष्ट आहे. कामगार, शेतकरी आणि असंघटित मजुरांचे शोषण दाखवले आहे. अण्णाभाऊंनी 'दलित' शब्द व्यापक अर्थाने वापरला – सर्व शोषित, वंचित आणि उपेक्षित.

स्त्री जीवन आणि सामाजिक वास्तवही महत्त्वाचे आहे. गावकुसाबाहेरील आणि आतील स्त्रिया, तमाशा कलाकार, देवदासी (मुरळी) प्रथेतील स्त्रिया आणि गरीब शेतकरी स्त्रिया यांच्या वेदना, दास्यत्व आणि शोषण त्यांनी मांडले. पुरुषप्रधान व्यवस्था, अंधश्रद्धा, आर्थिक परावलंबन आणि लैंगिक शोषण हे वास्तव आहे. 'चिखलातील कमळ' मध्ये मुरळी प्रथा आणि 'वैजयंता' मध्ये तमाशातील स्त्री जीवन हे सामाजिक वास्तवाचे दाहक चित्र आहे.

अण्णाभाऊंचे वास्तव केवळ नकारात्मक नाही. मानवी प्रतिष्ठा, श्रम, जिद्द, माणुसकी आणि जीवनेच्छा यांचे चित्रणही आहे. त्यांची पात्रे हार मानत नाहीत. ते लढतात, प्रश्न विचारतात आणि आत्मसन्मान जपतात. अण्णाभाऊंनी सांगितले की ही पृथ्वी शेषनागाच्या डोक्यावर नाही, तर कष्टकऱ्यांच्या आणि दलितांच्या हातांवर टिकलेली आहे. श्रम हा मानवी प्रतिष्ठेचा प्रश्न आहे.

त्यांचे साहित्य प्रचारकी नाही. ते कलात्मक आहे. सामाजिक वास्तव हा त्याचा आशय आहे आणि त्या वास्तवाची अभिव्यक्ती कलात्मक आहे. आजही जातीभेद, आर्थिक विषमता, कामगार शोषण, स्त्री समस्या आणि भटक्या जमातींचे प्रश्न कायम आहेत. त्यामुळे अण्णाभाऊंचे सामाजिक वास्तवाचे चित्रण प्रासंगिक आहे. ते आपल्याला सांगते की वास्तव पाहून संघर्ष करा, आक्रोश करून जागृती करा आणि समाज बदला. अण्णाभाऊंचे साहित्य हे सामाजिक वास्तवाचे जिवंत दस्तऐवज आहे.

स्त्री पात्रे आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोन:

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यात स्त्री पात्रे केवळ पार्श्वभूमीवर नाहीत. ती केंद्रस्थानी आहेत. त्यांच्या सुमारे ३५ कादंबऱ्यांपैकी अनेक कादंबऱ्या स्त्रीप्रधान आहेत. वैजयंता, आवडी, चिखलातील कमळ, रूपा, रत्ना, मंगला, सीता अशी अनेक नायिका त्यांनी निर्माण केल्या. या नायिका दुर्दम्य, साहसी आणि संघर्षशील आहेत. त्या केवळ बळी नाहीत, तर अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या योद्ध्या आहेत.

अण्णाभाऊंनी स्त्रियांच्या जीवनातील विविध पैलू दाखवले. गावकुसाबाहेरील आणि आतील स्त्रियांचे जीवन, तमाशा कलाकार स्त्रिया, देवदासी (मुरळी) प्रथेतील स्त्रिया, गरीब शेतकरी स्त्रिया आणि शहरी कामगार स्त्रिया – या सर्वांचे दुःख, वेदना आणि जिद्द त्यांच्या लेखनात आहे. 'वैजयंता' कादंबरीत तमाशातील स्त्रियांचे शारीरिक, आर्थिक, भावनिक आणि सामाजिक शोषण स्पष्ट दिसते. गजाबाईसारखी वृद्ध कलाकार स्त्री वृद्ध झाल्यावर अपमानित होते. पुरुषांच्या वासनेच्या आगीत स्त्रिया होरपळतात, हे वास्तव त्यांनी

निर्भयताने मांडले. 'चिखलातील कमळ' मध्ये मुरळी प्रथेला प्रश्न करणारी सीता प्रथा मोडून प्रेमविवाह करते. ती देवाशी लग्न लावण्याच्या रूढीला आव्हान देते. 'आवडी' आणि 'रूपा' या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे आत्मसन्मान, प्रेम आणि सामाजिक बंधनांविरुद्धचा संघर्ष दिसतो.

अण्णाभाऊंचा दृष्टिकोन स्त्रीवादी आहे. ते स्त्रियांना केवळ सहानुभूतीने पाहत नाहीत. ते त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व आणि हक्क देतात. त्यांच्या नायिका प्रश्न विचारतात, बंड करतात आणि स्वतःचे निर्णय घेतात. पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील दास्यत्व, अंधश्रद्धा, आर्थिक परावलंबन आणि लैंगिक शोषण यांविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. मार्क्सवादी आणि आंबेडकरवादी विचारांचा प्रभाव असल्यामुळे त्यांनी स्त्री मुक्तीला वर्गसंघर्ष आणि जातीय मुक्तीशी जोडले. स्त्रिया शोषितांच्या वर्गातील सर्वात शोषित आहेत, हे त्यांनी दाखवले.

त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रियांच्या श्रमशक्तीला महत्त्व दिले आहे. स्त्रिया केवळ घरकाम किंवा शोषणाची वस्तू नाहीत. त्या कुटुंब चालवतात, संघर्ष करतात आणि समाज बदलण्यात योगदान देतात. अण्णाभाऊंनी स्त्री सौंदर्याचे वर्णन केले, पण ते वासनेपुरते मर्यादित ठेवले नाही. सौंदर्याबरोबरच तिची जिद्द, बुद्धिमत्ता आणि लढाऊ बाणा दाखवला.

आजही स्त्री समस्या – लैंगिक हिंसा, आर्थिक असमानता, रूढी आणि शोषण – कायम आहेत. त्यामुळे अण्णाभाऊंचे स्त्रीवादी लेखन प्रासंगिक आहे. त्यांनी साहित्यातून स्त्रियांना आवाज दिला आणि समाजात जागृती केली. त्यांची स्त्री पात्रे प्रेरणादायी आहेत. ती सांगतात की स्त्री केवळ सहन करणारी नाही, तर लढणारी आहे. अण्णाभाऊंच्या साहित्यात स्त्री मुक्ती हा महत्त्वाचा विषय आहे. हे त्यांच्या मानवतावादी आणि परिवर्तनवादी दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहे.

अण्णाभाऊंचे विचार आणि प्रभाव:

अण्णाभाऊ साठे हे केवळ लेखक किंवा लोकशाहीर नव्हते. ते एक विचारवंत आणि सामाजिक क्रांतीचे सैनिक होते. त्यांच्या विचारांची दोन मुख्य पायाभूत सूत्रे होती – मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद. त्यांनी या दोन्ही विचारधारा एकत्र आणल्या. वर्गसंघर्ष आणि जातीय मुक्ती या दोन्ही गोष्टींना समान महत्त्व दिले. ते म्हणत की ही पृथ्वी शेषनागाच्या डोक्यावर नाही, तर कष्टकऱ्यांच्या आणि दलितांच्या हातांवर टिकलेली आहे. श्रम हा मानवी प्रतिष्ठेचा प्रश्न आहे, केवळ अर्थकारणाचा विषय नाही.

अण्णाभाऊंनी प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान दिले. जातिव्यवस्था ही केवळ सामाजिक विभागणी नाही, तर श्रमिकांना कायम अधीन ठेवणारी यंत्रणा आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले. ते दलित, कामगार, शेतकरी आणि स्त्रिया या सर्वांच्या मुक्तीसाठी लढले. त्यांचे साहित्य प्रचारकी नव्हते. ते कलात्मक होते, पण सामाजिक बांधिलकीने भरलेले होते. ते म्हणत – "जे लेखक समाजाला महत्त्व देतात, समाज त्यांना महत्त्व देतो." त्यांनी अनुभवाला कल्पनेपेक्षा जास्त महत्त्व दिले. "मी

पक्षी नाही की कल्पनेच्या पंखांवर उडू. मी बेडूक आहे, जमिनीला चिकटून राहतो," असे ते म्हणत.

त्यांच्या विचारांचा प्रभाव मराठी साहित्यावर आणि दलित साहित्यावर खूप मोठा आहे. १९५८ मध्ये मुंबईत झालेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन त्यांनी केले. त्या भाषणात त्यांनी दलित आणि कामगार वर्गाच्या शक्तीवर भर दिला. बाबुराव बागुल आणि नंतरच्या दलित लेखकांना त्यांच्या लेखनाने प्रेरणा दिली. दलित साहित्याला दिशा देण्यात त्यांचे योगदान मोठे आहे. त्यांनी तमाशाला लोकनाट्याची प्रतिष्ठा मिळवून दिली आणि लोककलेला सामाजिक जागृतीचे माध्यम बनवले.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांची 'माझी मैना गावावर राहिली' ही छक्कड अँथमसारखी वाजली. लाल बावटा कलापथकाच्या माध्यमातून त्यांनी गावोगाव जागृती केली. त्यांचे साहित्य रशिया, जर्मनी, पोलंड, जपान यांसारख्या देशांत भाषांतरित झाले. रशियात त्यांचे पुतळे उभारले गेले. त्यांना 'मॅक्सिम गॉर्की'शी तुलना केली जाते. पुणे विद्यापीठात त्यांच्या नावाने अध्यासन सुरू आहे. अनेक विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात त्यांचे साहित्य समाविष्ट आहे.

आजही जातीभेद, आर्थिक विषमता, कामगार शोषण आणि स्त्री समस्या कायम आहेत. त्यामुळे अण्णाभाऊंचे विचार प्रासंगिक आहेत. ते सांगतात की संघर्ष सुरू ठेवा, आक्रोश करून जागृती करा आणि वास्तव बदला. त्यांचे साहित्य स्वाभिमानाचे, श्रमाचे आणि मानवी प्रतिष्ठेचे आहे. अण्णाभाऊंनी साहित्याद्वारे समाज बदलण्याचे काम केले. त्यांचा प्रभाव केवळ साहित्यापुरता मर्यादित नाही. तो सामाजिक चळवळींवर, लोककलेवर आणि सामान्य माणसाच्या विचारांवरही आहे. ते आजही प्रेरणा देतात की तळागाळातील माणूस गुलाम नाही, तर जगाचा निर्माता आहे.

समारोप:

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील संघर्ष, आक्रोश आणि सामाजिक वास्तव यांचा अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की हे तीन घटक त्यांच्या लेखनात एकमेकांत घट्ट गुंफलेले आहेत. त्यांचे साहित्य केवळ मनोरंजनासाठी नाही. ते समाजाचे आरसा आहे आणि परिवर्तनाचे शस्त्र आहे. अण्णाभाऊ स्वतः उपेक्षित समाजातून आले होते. त्यांनी अनुभवलेले दुःख, अपमान आणि शोषण साहित्यातून मांडले. म्हणूनच त्यांचे लेखन खरीखुरे आणि प्रभावी आहे.

संघर्ष हा त्यांच्या साहित्याचा स्थायीभाव आहे. जातीय, वर्गीय, आर्थिक आणि स्त्री-पुरुष संबंधांतील संघर्ष त्यांनी दाखवला. फकिरासारख्या नायकांमधून अन्यायाविरुद्धचा लढा आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आग्रह दिसतो. आक्रोश हा केवळ वेदना व्यक्त करण्यासाठी नाही. तो जागृती करणारा आणि लढ्यास उद्युक्त करणारा आहे. पोवाडे, गीते आणि कादंबऱ्यांमधून हा आक्रोश तीव्रपणे व्यक्त होतो. सामाजिक वास्तव त्यांनी निर्भयताने चित्रित केले. ग्रामीण आणि शहरी जीवन, दलित आणि

कामगारांचे हाल, स्त्रियांचे शोषण आणि भटक्या जमातींचे दुःख हे सर्व त्यांच्या साहित्यात आहे.

अण्णाभाऊंनी मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद यांचे मिश्रण करून वर्गसंघर्ष आणि जातीय मुक्ती या दोन्ही गोष्टींना महत्त्व दिले. त्यांचे साहित्य प्रचारकी नाही. ते कलात्मक आहे. पण सामाजिक बांधिलकीने भरलेले आहे. त्यांनी तळागाळातील लोकांना साहित्यात मध्यवर्ती स्थान दिले आणि त्यांना आवाज दिला.

आजही जातीभेद, आर्थिक विषमता, कामगार शोषण आणि स्त्री समस्या कायम आहेत. त्यामुळे अण्णाभाऊंचे साहित्य प्रासंगिक आहे. ते आपल्याला सांगते की संघर्ष सुरू ठेवा, आक्रोश करून जागृती करा आणि वास्तव बदला. अण्णाभाऊ केवळ लेखक नव्हते. ते सामाजिक क्रांतीचे सैनिक होते. त्यांच्या साहित्याद्वारे ते आजही प्रेरणा देतात. हा अभ्यास त्यांच्या साहित्यातील या तीन घटकांचे महत्त्व स्पष्ट करतो आणि त्यांच्या कालातीत मूल्यांची आठवण करून देतो.

संदर्भ साहित्य सूची:

1) काठले, न. (२००१). अण्णाभाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य (दुसरी आवृत्ती). समता सैनिक दल प्रकाशन.
2) तायवाडे, न. (२०१९). दलित साहित्यातील युगस्तंभ : अण्णाभाऊ साठे आणि बाबुराव बागुल. सृजन प्रकाशन.
3) पाठाडे, मि. अ. (२०२४). अण्णा भाऊ साठे : माणूस आणि त्यांचे कार्य. International Journal of English and Studies.
4) वाघमारे, रा. वि. (२०२०). अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील सामाजिक वास्तववाद. Electronic International Interdisciplinary Research Journal.
5) साठे, अ. (१९५९, मार्च). फकिरा. मुंबई: अभिनव प्रकाशन (वा. वि. भट)
6) साठे, अ. (१९६३). माकडीचा माळ. मुंबई: मजेस्टिक प्रकाशन. (या कादंबरीवर ‘डोंगरची मैना’ चित्रपट निघाला).
7) साठे, अ. भा. (2015). *लोकसाहित्यिक अण्णाभाऊ साठे : समग्र वाङ्मय* (खंड 1). पुणे: प्रतिमा पब्लिकेशन्स.
8) साठे, अ. भा. (2015). *लोकसाहित्यिक अण्णाभाऊ साठे : समग्र वाङ्मय* (खंड 2). पुणे: प्रतिमा पब्लिकेशन्स.
9) साठे, अ. भा. (2015). *लोकसाहित्यिक अण्णाभाऊ साठे : समग्र वाङ्मय* (खंड 3). पुणे: प्रतिमा पब्लिकेशन्स.
10) साठे, अ. भा. (2015). *लोकसाहित्यिक अण्णाभाऊ साठे : समग्र वाङ्मय* (खंड 4). पुणे: प्रतिमा पब्लिकेशन्स.